

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting
Peene, Willem

Citation

Peene, W. (2017, January 12). *Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45480>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45480> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Peene, Willem

Title: Josua van Iperen (1726-1780) : gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting

Issue Date: 2017-01-12

Slotbeschouwing

Inleiding

In deze studie hebben wij onderzoek verricht naar Josua van Iperen, een achttiende-eeuwse gereformeerde predikant wiens werk wordt gekenmerkt door een breed palet aan interesses. Een biografie van een dergelijke achttiende-eeuwer biedt ons een venster op het leven en denken van een gewone predikant die zijn weg zocht tussen kerk en staat, religie en Verlichting. En daarmee biedt Van Iperen ons een boeiende casus die ons eens te meer ervan bewust maakt hoe complex de relatie tussen traditioneel geloof enerzijds, verlicht gedachtegoed anderzijds is. Hij mag in menig opzicht representatief heten voor een groep gematigd-verlichte protestantse geestelijken in het achttiende-eeuwse Nederland.

In het kader van het voortdurende academische debat over de relatie tussen religie en Verlichting verdient een figuur als Van Iperen en de wijze waarop hij een weg zocht tussen traditioneel geloof en Verlichting zeker onze aandacht. Van Iperen was namelijk een exponent van een grote groep predikanten. Zoals in de Inleiding aangegeven is het problematisch om dergelijke figuren te rubriceren. Wat valt nu aan het slot van de dissertatie op basis van de beschrijving en analyse van zijn leven en opvattingen over Van Iperen's profiel te zeggen?

In het algemeen gezegd blijkt uit het voorgaande dat Van Iperen gematigd positief stond ten opzichte van bepaalde verlichte ideeën, mits – en dat is een belangrijk ‘mits’ – deze geen bedreiging vormden voor het christelijk geloof. Met andere woorden, zijn benadering is sterk apologetisch. Hij liet zich hierbij vooral leiden door een tweetal zaken: de Leibniz-Wolffiaanse filosofie en de fysicotheologie. Ze vormen als het ware de piketpaaltjes van zijn denken, wat tot uiting kwam in zijn predikantschap, zijn werk als geleerde en zijn ‘liefhebberijen’. Aan de hand van deze drie aspecten kunnen we zijn positie nader omschrijven.

1. Predikant

Van coccejaans naar evangelisch theoloog

Geboren in 1726 te Middelburg in een coccejaans milieu, werd Van Iperen na zijn studie te Groningen en Leiden achtereenvolgens predikant te Lillo, Veere en Batavia. In die laatste plaats overleed hij in 1780, nog geen jaar na zijn intrede. In zijn predikantsloopbaan ontwikkelde hij zich tot een zogenaamd ‘evangelisch theoloog’. Onder het meerduidige begrip ‘evangelisch’ verstond hij de eenvoudige boodschap van Jezus' discipelen zonder inmenging van dogmatische begrippen. Een visie die samen met zijn tolerante houding niet in dank werd afgenomen in zijn standplaats Veere. Hij zag zich genoodzaakt om evenals de romanfiguur Sebaldus Nothanker zijn geluk elders te zoeken, al speelden ook geldzorgen een niet te verwaarlozen rol.

Van Iperen is te kort in de Oost geweest om conclusies te kunnen trekken of het verblijf in een ander werelddeel ook van invloed geweest zou kunnen zijn op zijn denken. Wel is duidelijk dat reeds in het vaderland een ontwikkeling valt te bespeuren die zich in Batavia doorzette. Voelde hij zich in het vaderland nogal eens geremd, aan boord van het compagnieschip voelde hij zich vrijer dan ooit tot het bezigen van een ‘gulhartige evangelische tale’. Sprak hij in het vaderland nog positief over de belijdenis, in Batavia prees hij zijn tijd gelukkig dat het nu mogelijk was om in vrijheid de belijdenis tegen te spreken. Wanneer wij verder in ogenschouw nemen dat hij te Batavia in zijn intreedpreek zover ging dat volgens hem de christelijke liefde samenviel met algemene menselijkheid, dan kan wel voorzichtig worden geconcludeerd dat hij zich in het vrijere geesteklimaat verder in verlichte richting zou hebben ontwikkeld. Al moet bedacht worden dat ook in Batavia zeker geen volstrekte leervrijheid bestond.

Vrijheid als leidend principe in het schipperen tussen kerk en staat

Zijn loopbaan in het vaderland bestond behalve in het gewone ambtswerk ook in het teken van laveren tussen kerk en staat. Daarbij liet hij zich leiden door het beginsel van de vrijheid van de kerkelijke gemeente en die van de predikant. Om deze vrijheid te bevechten, zocht hij nu eens steun bij de overheid, dan weer bij een meerdere kerkelijke vergadering, al naar gelang van welke zijde hij hulp kon gebruiken. Op politiek terrein begaf hij zich verder niet. Hij was Oranjegezind, maar hij liet zich niet in met politieke kwesties.

Psalmbeschaver

Het eervolste wat hem tijdens zijn predikantschap te beurt was gevallen, was zijn benoeming tot commissielid voor de verbetering van de psalmberijming. Tijdens zijn werk als ‘psalmbeschaver’ stak hij zijn voorkeur voor de verlichte psalmberijming van het dichtgenootschap *Laus Deo Salus Populo* niet onder stoelen of banken. Wel meende hij dat allerlei begrippen over God teruggebogen moesten worden naar bijbels taalgebruik. Van Ghysens *Honingraet* had hij een afkeer en over Voets berijming liet hij zich doorgaans niet erg lovend uit.

Opvoeder van het volk

Een constant gegeven in Van Iperens predikantswerk is zijn missie als ‘opvoeder’. Vooral in Veere en Batavia komt dit aspect sterk naar voren. Hij bond de strijd aan tegen wat hij zag als dweperij en bijgeloof en probeerde mensen daarvan af te brengen. Verder vertaalde hij Fénelons traktaat over de opvoeding van jonge meisjes. Hoewel hij met de vertaling van dit geschrift een behoudend standpunt innam, had hij wel oog voor bepaalde vernieuwende gedachten in het onderwijs. Zo meende hij in tegenstelling tot Fénelon dat meisjes ter bescherming voor onkuisheid niet onwetend dienden te blijven, maar dat zij juist goede voorlichting moesten krijgen. Daarin toonde hij zich een geestverwant van het gematigd verlichte schrijversduo Wolff en Deken.

Verder hield Van Iperen rekening met de mentale ontwikkeling van het kind. Hij probeerde zoveel mogelijk aan te sluiten bij de belangstelling van het kind en had oog voor het aantrekkelijk maken van het onderwijs. Ook hierin sloot hij aan bij de tijdgeest.

Ontsporingen van mensen verklaarde hij niet zozeer door erfzonde als wel door een verkeerde opvoeding en de invloed van een verkeerd milieu. Hij was daarin een volgeling van John Locke die hij met ere noemde. In zijn prediking spoorde hij aan tot deugd. Het onderwijs dat hij 'als een professor' gaf, zag hij eveneens als een middel om het volk te verheffen. In dit alles toonde hij zich een voorloper van het gematigd verlichte gedachtegoed van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Anders dan menig Nutslid keek Van Iperen echter niet neer op het volk. Toen hij voor het onderzoek naar het verbeteren van de landbouw een reis ondernam naar Vlaanderen en Brabant wilde hij het reilen en zeilen van de boeren aldaar niet alleen met eigen ogen zien, maar wilde hij ook van hen leren.

2. Geleerde

Op de bres voor het christelijk geloof

Bij zijn werk als geleerde en 'liefhebber' van allerlei wetenschappen laat Van Iperen zich kennen als een apologeet van het Christendom. Het was hem te doen om het geloof te verdedigen tegen de eigenwijsheid van ongelovigen die opkwam uit de 'poelen van onkunde' zoals de 'Egyptische kikvorschen' van weleer. Hij liet zich vooral leiden door de Leibniz-Wolffiaanse filosofie. Bij zijn vroegere leermeester Engelhard was hij gepromoveerd op een dissertatie in Wolffiaanse trant. Het Leibniz-Wolffianisme is hij zijn leven lang trouw gebleven omdat deze filosofie uitging van de Openbaring, een zaak die voor hem onopgeefbaar was. De keuze voor het Leibniz-Wolffianisme zou overigens in zijn nadeel zijn: mede daarom werd hij niet benoemd tot hoogleraar in de wijsbegeerte, hoewel hij wel tot tweemaal toe op de nominatie stond. In Franeker ging de post aan hem voorbij omdat hij was voorgedragen door de Wolffiaan Wilhelm Bernsau, over wie men slecht te spreken was. In Harderwijk liep hij een hoogleraarpost mis omdat men geen Wolffiaan zocht, maar een aanhanger van het Newtonianisme, de stroming die in Nederland de meeste aanhangers had.

Uiteindelijk moeten we concluderen dat Van Iperen vasthield aan een wijsbegeerte die steeds meer aan importantie inboette. Maar voor Van Iperen zelf bleef deze wijze van filosoferen van belang omdat hij van mening was dat dit stelsel het mogelijk maakte om werkelijk een christen-wijsgeer te zijn.

Te Batavia hield hij een pleidooi voor het christendom. Hij probeerde aan te tonen dat de christelijke westerse beschaving superieur was aan de oosterse beschaving. We kunnen hier een spanning ontwaren met wat hij hij in zijn intrepreek gezegd had over de algemene mensenliefde. Maar Van Iperen beschouwde het als een eigenschap van de christelijke liefde dat deze alle mensen op het oog had. Het

is overigens opmerkelijk dat hij die in eerdere jaren een positievere kijk had op de oosterse beschaving, daar nu van terugkwam nu hij haar met eigen ogen aanschouwde. Empirisme bleek eerdere theoretische beschouwingen aan de kant te schuiven.

Op zoek naar nieuwe wegen voor de exegese, ten behoeve van het behoud van het Schriftgezag

In zijn exegetische arbeid schuwde Van Iperen nieuwe inzichten niet. Hij probeerde de exegese op een nieuwe leest te schoeien: zij zou even transparant moeten zijn als de wiskunde. Hij stond positief tegenover het gebruik maken van Arabische equivalenten voor de interpretatie van het Hebreeuws, een methode die door velen werd afgewezen omdat men in het Hebreeuws een heilige en volmaakte taal zag. Verder maakte hij gebruik van reisbeschrijvingen en zelfs van geschriften van andere religies om onduidelijke passages in de Bijbel te verhelderen. Ook stond hij positief tegenover de vernieuwende gedachten van Robert Lowth. In zijn spoor probeerde hij in de Schrift poëtische aspecten te onderkennen. De fysicotheologie nam hij eveneens te baat om lastige passages te verhelderen.

Opvallend is zijn poging om de in zijn tijd reeds achterhaalde profetische godgeleerdheid nieuw leven in te blazen. Hoewel hij tegen allegorese was, meende hij dat de profetische godgeleerdheid een element bevatte dat houvast kon bieden tegen de al te vrije manier van bijbeluitleg zoals die in Duitsland bedreven werd. Hij had grote bewondering voor Johann Daniel Michaelis, maar vond diens exegetische soms toch te vrij. De zogenaamde ‘evangelische vervullingen’ waar de profetische godgeleerdheid naar zocht, fungeerden voor hem als hulpmiddel om het goddelijk karakter en daarmee de zeggingskracht van een Bijbelboek als het Hooglied aan te tonen. Ook hierin zien wij weer, bij alle openheid voor nieuwere opvattingen, de neiging om pas op de plaats te maken.

Geschiedschrijving: van providentieel naar wijsgerig

In zijn geschiedbeoefening liet Van Iperen zich aanvankelijk leiden door de traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving, die zich voornamelijk richtte op het aan tonen van Gods vinger in de geschiedenis. Later ging hij over naar een meer wijsgerige geschiedschrijving die probeerde een oorzakelijk verband tussen de historische feiten aan te tonen. Ook binnen de wijsgerige geschiedschrijving bleef er een prominente rol weggelegd voor de providentie, als eerste oorzaak van de gebeurtenissen. Maar het is een verlicht element in deze stroming dat men oorzakelijke verbanden trachtte aan te tonen. In zijn positiekeuze voor wijsgerige geschiedschrijving komt hij opnieuw naar voren als iemand die openstond voor de tijdgeest, maar tegelijk ook terugschrok. Zo wilde hij onder geen beding de betrouwbaarheid van kerkvaders in twijfel te trekken, iets wat Petrus Wesseling wel deed. Hoogstwaarschijnlijk werd zijn benadrukken van het gezag van de kerkvaders ingegeven door angst voor historisch pyrrhonisme. Weer zien wij hoe hij er voor koos om binnen bepaalde vertrouwde kaders te blijven.

3. Dilettant

Het optimisme als leidraad

In zijn liefhebberijen op het gebied van natuurlijke historie en geneeskunde liet hij zich leiden door het optimistische concept van de Leibniz-Wolffiaanse filosofie en van de fysicotheologie. Zo interpreteerde hij in tegenstelling tot veel predikanten kometen niet als prodigia, maar probeerde hij deze verschijnselen in navolging van Pierre Bayle rationeel te verklaren. Zijn kennis schoot echter te kort om een gezaghebbende gesprekspartner te zijn op sterrenkundig gebied.

Hetzelfde gold voor zijn kennis van de natuurlijke historie. Alhoewel hij veel feitelijke kennis had van ontdekkingen en vooruitgang van de natuurlijke historie, miste hij het overzicht, ontging hem de samenhang en hield hij vast aan verouderde concepten. Een kleine bijdrage leverde hij aan het neger-albinodebat. Hij zag de albino als een volwaardig mens en rangschikte hem niet met de orang-oetang onder de ‘homo nocturnus’ zoals anderen soms deden.

Vooraf op het gebied van geneeskunde liet hij zich leiden door de fysicotheologie. De centrale positie van de fysicotheologie is een kenmerk van het gematigd-verlichte denken. In zijn verder vaak niet ter zake doende ideeën ontwaren wij telkens een zekere verlichte attitude. Zo interpreteerde hij rundveepest niet als een straf van God op de zonden van de mens – een visie die wel terug te vinden is in de van overheidswege uitgegeven biddagsbrieven – maar probeerde hij een oplossing te vinden voor de ziekte, waarbij hij zich liet leiden door het diergeneeskundige gedachtegoed van Reimarus.

Zijn fysicotheologie stelde hem in staat positief te staan tegenover inenting, waarin hij een geschenk van God zag, terwijl veel van zijn ambtgenoten inenting afwezen. Deze positieve benadering knoopte hij vast aan de leerstelling van Gods voorzienigheid. Gods voorzienigheid en inenting lagen voor hem in het verlengde van elkaar en sloten elkaar niet uit. Hoewel Van Iperen niet zover ging als de deïsten, voor wie de voorzienigheidsgedachte vrijwel geheel samenviel met het nemen van eigen verantwoordelijkheid, stelde zijn visie op voorzienigheid hem toch in staat om positief te staan tegenover een nieuw middel als inenten, dat toen nog in de kinderschoenen stond.

Overigens was in een tijd van toenemende wetenschappelijke specialisatie voor een dilettant als Van Iperen steeds minder plaats. Hij heeft dat zelf ook gevoeld toen hij in zijn inleidingsredevoering aangaf dat hij bepaalde vakgebieden zoals geneeskunde, rechtsgelerdheid en wiskunde beter maar aan anderen kon overlaten. Van Iperen wist van heel veel een klein beetje. Te weinig om echt mee te kunnen doen in het geleerdendebate van zijn dagen.

Samengevat: al is Van Iperen dan geen geleerde van formaat, in cultuurhistorisch opzicht is bestudering van zijn leven en werk wel degelijk van belang, alleen al omdat zijn brede interesse de encyclopedische geest van de verlichte eeuw weerspiegelt. Hij blijkt, zoals eerder aangegeven, een interessante figuur te zijn voor het onderzoek naar het brede middenveld van de gematigde Verlichting met haar positie tussen

traditionalisme en radicale Verlichting. Traditionalistisch ingestelde predikanten als Barueth en Hofstede wezen iedere vorm van Verlichting radicaal af, terwijl Van Iperen, evenals zijn collega's Martinet en Te Water, een meer gematigd standpunt innam. Daarbij stond Van Iperen overigens dichter bij Martinet dan bij de traditionelere Te Water.

Het profiel van Van Iperen dat zich in deze studie aftekent is dat van een gematigd verlicht predikant voor wie de apologie van het christendom een krachtige drijfveer vormt. Met redelijke argumenten probeert hij in zijn exegetische en historische werken het christendom te verdedigen. Het gebruik van de rede zette hij ook in tegen wat hij karakteriseerde als bijgeloof en dweperij. Een ander kenmerk is zijn evangelische positie, die zich uit in zijn tamelijk vrije houding ten opzichte van de belijdenis en zijn tolerante houding ten opzichte van andersdenkenden. Ook zijn mensbeeld is typisch gematigd verlicht. Hij wekt de indruk dat hij de overtuiging is toegedaan dat men bij het slechte in de mens niet direct moet denken aan gevolgen van de erfzonde, maar aan milieu en opvoeding. Hij benadrukt dan ook het belang van een goede opvoeding en zag veel heil in het verheffen van het volk. Hij keek daarbij niet neer op het volk, maar wenste ook van de eenvoudigen te leren. In de wetenschap stond hij open voor nieuwe vindingen zoals inenting, maar hij maakte pas op de plaats wanneer het gezag van de Openbaring werd aangetast. De fysicotheologie en de Leibniz-Wolffiaanse filosofie vormden het kader van zijn denken.

Zo is er bij Van Iperen een eigensoortig mengsel van 'oud' en 'nieuw', van traditionalisme en een zekere mate van Verlichting. Het is een positie waarvoor ons begrip-apparaat ons soms in de steek laat. Misschien zouden wij kunnen spreken over 'midden-Verlichting', zoals we ook wel spreken over 'midden-orthodoxie'. Een 'midden-Verlichting met duidelijk behoudende trekken, dus eerder te kenschetsen als 'conservatief-verlicht'. Maar voordat we aan de veelheid van specifieke genres van Verlichting nog weer een nieuwe soort toevoegen kunnen we wellicht met de aanduiding 'gematigd-verlicht' redelijk uit de voeten. In elk geval is Van Iperen een exponent van een brede middengroep en vormt daarmee een interessante casus voor ons verstaan van de veelsoortige verhouding tussen religie en Verlichting. Studie van hem en andere gelijkgestemde zielen in het brede middenveld is van even groot belang voor ons begrip van die verhouding als de studie van de radicale Verlichting of, aan de andere zijde van het spectrum, die van het traditionele geloof.

Tot slot nog een enkel woord over Van Iperens karakter. Hij was zeer zeker eergevoelig en ook een zekere zelfoverschatting lijkt hem niet vreemd. Daardoor was hij lang niet altijd even gemakkelijk in de omgang. Al is er geen grond voor de in de Inleiding geciteerde bewering dat hij behoorde tot 'een der zeldzaamste, onverdraagzaamste en fanatieke karakters', wel kunnen wij met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid stellen dat hij zeer vereerd geweest zou zijn met de wetenschap dat er ooit een biografie over hem geschreven zou worden 'ter zyner nagedachtenisse'.